

Disseny i projectes d'aprenentatge-servei

Maria del Pilar Rovira

Irene Mestre

Maria F. Abando

RESUM

Els projectes d'aprenentatge-servei són una pràctica organitzada que desenvolupa simultàniament un projecte educatiu i un projecte social, i que combina en un únic projecte integral de manera holística l'aprenentatge acadèmic, el servei a la comunitat i la pràctica reflexiva. Es tracta d'una forma d'entendre l'educació, de conèixer les necessitats reals d'un col·lectiu i de transformar l'entorn. L'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears participa activament en activitats solidàries i de cooperació amb el tercer sector a través dels projectes d'aprenentatge-servei. Utilitza la metodologia projectual per integrar l'aprenentatge acadèmic amb el servei a la comunitat i, d'aquesta manera, assolir diferents competències transversals del títol superior de disseny.

RESUMEN

Los proyectos de aprendizaje-servicio son una práctica organizada que desarrolla simultáneamente un proyecto educativo y un proyecto social, combinando, así, en un único proyecto integral, de manera holística, el aprendizaje académico, el servicio a la comunidad y la práctica reflexiva. Se trata de una forma de entender la educación, conocer las necesidades reales de un colectivo y transformar el entorno. L'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears participa activamente en actividades solidarias y de cooperación con el tercer sector a través de los proyectos de aprendizaje-servicio. Utiliza la metodología de proyectos para integrar el aprendizaje académico con el servicio a la comunidad y, de esta manera, desarrollar diferentes competencias transversales del título superior de diseño.

I. INTRODUCCIÓ

Recentment, la Unió Europea s'interessa pel disseny com a política comunitària d'innovació, per la qual cosa va iniciar el 2009 un projecte europeu titulat «Design as a driver of user-centred innovation» (el disseny com a motor de la innovació centrat en l'usuari), que va donar lloc a:

- un document de treball (7 d'abril de 2009);
- una consulta en línia (maig-juny de 2009), i
- un informe de resultats (octubre de 2009).

També va donar lloc a:

- la promoció d'una iniciativa, l'European Design Innovation Initiative (2011), per explotar el potencial del disseny com a innovació no tecnològica;
- la creació de l'European Design Leadership Board, un grup de treball integrat per quinze experts de diferents àmbits del disseny, la indústria i la universitat (2012), i
- la publicació d'un nou informe amb 21 recomanacions o consells interconnectats per al creixement i la prosperitat de la Unió Europea, distribuïts en sis àrees per desenvolupar accions estratègiques de disseny, i que respon a tres reptes clau (setembre de 2012).

Sobre la base de tota aquesta documentació, finalment, la Comissió Europea va presentar un pla d'acció amb l'objectiu de promoure el disseny en les polítiques d'innovació per impulsar el creixement i la creació d'ocupació a Europa (23 de setembre de 2013).

I tot això perquè el disseny és un important agent econòmic, una eina que millora la competitivitat, un factor d'innovació no tecnològica per a la vida quotidiana i un complement imprescindible per a la innovació tecnològica en l'economia occidental.

En aquest article, feim nostra una de les darreres definicions proposades per la comunitat professional i científica europea, recollida en un informe presentat per l'European Design Leadership Board i titulat *Design for Growth & Prosperity* (2012), que percep el disseny «com una activitat de la innovació centrada en l'usuari al llarg del procés de definició de nous productes i serveis, com un sector professional i especialitzat de l'activitat econòmica desenvolupada per professionals capacitats i qualificats, i com una eina per als negocis i el creixement de les organitzacions al més alt nivell estratègic. A més dels seus beneficis econòmics, el disseny també inclou un comportament sostenible i responsable que contribueix positivament a una societat innovadora i a una millora en la qualitat de vida» (Thomson i Koskinen, 2012, p. 77; traducció lliure).

2. EL DISSENY COM A SECTOR DE L'ACTIVITAT ECONÒMICA

Tot i el gran, encara que indirecte, impacte socioeconòmic del disseny, hi ha pocs indicadors en estadístiques oficials (excepte en l'àrea de protecció jurídica del disseny, que realment només afecta el disseny gràfic, el disseny de moda i el disseny de producte).

Durant la darrera meitat del segle XX dos grans organismes internacionals, l'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmics i l'Organització Internacional del Treball, varen començar a considerar el disseny com a objecte d'estudi i estan desenvolupant indicadors per quantificar la població de dissenyadors (per a totes les especialitats), encara que sense oferir dades concretes.

D'altra banda, el Bureau of European Design Associations estimava que el 2007 exercien la seva activitat a Europa uns 447.000 dissenyadors (sense distingir-ne l'especialitat). Segons aquesta mateixa font, varen generar uns ingressos bruts per volum de negoci de 36 mil milions d'euros, quantitat que representava una forquilla del Producte Interior Brut que anava des del 0,01% de Grècia, passant pel discret 0,09% d'Espanya, fins al 0,99% del Regne Unit. Aquestes mateixes dades es repeteixen en diferents documents encarregats per la Comissió Europea, com el document de treball *Design as a driver of user-centered innovation* (2009), l'informe *Design for Growth & Prosperity* (2012) o el document de treball *Aplicació d'un pla d'acció per a la innovació en matèria de disseny* (2013), però sense actualitzar.

Uns anys abans, pel que fa al territori espanyol, la Federació Espanyola d'Entitats de Promoció del Disseny va estimar que el col·lectiu de dissenyadors professionals espanyols estava integrat, el 2001, per unes 20.000 persones, repartides en diferents àrees. El col·lectiu més nombrós el conformen

els professionals del disseny d'interiors (32,4%), seguits pels de disseny gràfic (30,3%), els de disseny multisectorial (16,2%), els de disseny de producte (12,2%) i els de disseny de moda (8,9%). Segons aquest mateix estudi, la facturació del sector a Espanya supera els 800 milions d'euros, tot i que es tracta d'una informació esbiaixada i només per a l'àmbit nacional, ja que Espanya només exporta disseny en casos puntuals per un valor inferior als 6 milions d'euros.

L'estudi estratègic *El disseny a Espanya (2001)*, de la Federació Espanyola d'Entitats de Promoció de Disseny, és l'únic estudi destacable a Espanya. S'han publicat altres estudis nacionals però s'han limitat a valorar l'impacte del disseny en les empreses espanyoles, l'ús que han fet diferents empreses del disseny i com ha influït en els seus resultats; el darrer, editat per l'Observatori Espanyol del Disseny, es titula *Estudi: El valor econòmic del disseny (2012)*.

Finalment, les dades estadístiques del Directori Central d'Empreses per a 2014, proporcionades per l'Institut Nacional d'Estadística, reflecteixen la realitat del sector i ens ajuden a estimar que el pes específic del disseny com a activitat econòmica respecte del total de les empreses espanyoles és mínim, una mitjana d'un 0,06% constant des de 2011 (taula 1).

QUADRE 1: EMPRESES PER ACTIVITAT PRINCIPAL (VALORS ABSOLUTS I PERCENTATGES)				
	Espanya		Illes Balears	
	Total CNAE-2009	Classe M.74.I CNAE-2009	Total CNAE-2009	Classe M.74.I CNAE-2009
2008	3.422.239	1.938 - 0,06%	93.335	29 - 0,03%
2009	3.355.830	1.814 - 0,05%	91.826	25 - 0,03%
2010	3.291.263	4.181 - 0,13%	89.562	144 - 0,16%
2011	3.250.576	2.092 - 0,06%	87.461	73 - 0,08%
2012	3.199.617	1.942 - 0,06%	85.372	73 - 0,08%
2013	3.146.570	1.872 - 0,06%	85.044	64 - 0,07%
2014	3.119.310	1.978 - 0,06%	84,270	75 - 0,09%

Font: Directori Central d'Empreses (Institut Nacional d'Estadística), dades de l'I de gener.

En vista d'aquestes dades, sembla que l'any 2010 marca un punt d'inflexió, atès que es produeix un augment significatiu de les empreses en aquest epígraf, que gairebé multiplica per sis els valors d'altres anys. Creim que aquest pic està provocat per dos fets puntuals:

- el pas de la CNAE-93 Rev.I a la CNAE-2009, que quantifica totes les especialitats de disseny juntes, i
- la crisi mundial.

Opinam que l'augment d'empreses de disseny està directament relacionat amb la reducció de la plantilla de treballadors a les empreses ja existents, a causa de la crisi que desemboca en la implantació del fenomen de l'*outsourcing* (externalització dels serveis de disseny). El 2011, el nombre

d'empreses de disseny disminueix pràcticament a la meitat, tot i que s'estabilitza relativament a partir de 2012.

Aquesta anàlisi no seria completa si no valorava l'impacte del disseny en les diferents comunitats autònomes, en atenció al nombre d'empreses que desenvolupen aquesta activitat (taula 2).

QUADRE 2: EMPRESSES PER ACTIVITAT PRINCIPAL: CLASSE M.74.1 CNAE-2009
ACTIVITATS DE DISSENY ESPECIALITZAT (EN PERCENTATGES)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Catalunya	20,01	24,04	30,14	29,83	28,01	29,43	30,08
País Basc	28,22	30,65	12,72	13,58	14,68	16,24	16,84
Comunitat de Madrid	16,31	16,32	17,68	16,49	16,68	16,08	15,93
Comunitat Valenciana	7,59	7,33	8,80	8,89	9,01	9,19	8,34
Andalusia	5,68	5,18	7,63	7,74	7,26	6,36	6,17
Galícia	2,99	2,76	3,90	3,82	4,12	4,54	4,25
Illes Balears	1,50	1,38	3,44	3,49	3,76	3,42	3,79
Aragó	2,12	2,09	2,46	2,68	2,63	2,94	2,63
Castella i Lleó	1,75	1,65	2,32	2,15	2,42	2,14	1,87
Castella-la Manxa	1,29	1,27	1,77	1,77	1,70	1,98	1,87
Canàries	1,08	1,10	2,25	2,29	2,27	1,76	1,82
Principat d'Astúries	1,03	1,16	1,46	1,82	2,01	1,66	1,42
Regió de Múrcia	1,03	1,21	1,41	1,48	1,24	1,12	1,57
La Rioja	0,62	0,72	0,84	0,91	1,08	0,96	0,91
Cantàbria	0,62	0,77	1,08	0,86	0,88	0,91	0,91
Comunitat Foral de Navarra	1,81	1,93	1,65	1,63	1,34	0,69	0,86
Extremadura	0,36	0,44	0,38	0,53	0,88	0,53	0,66
Ciutat Autònoma de Melilla	0,00	0,00	0,00	0,05	0,05	0,05	0,10
Ciutat Autònoma de Ceuta	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05
TOTAL	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Font: Elaboració pròpia, a partir de dades del Directori Central d'Empreses (Institut Nacional d'Estadística), dades de l'I de gener.

Per acabar, volem destacar que el disseny és una activitat econòmica predominantment urbana, ja que els estudis tendeixen a concentrar-se en grans ciutats, com s'intueix en el següent quadre (taula 3), que presenta un rànquing del disseny per comunitats autònomes (que encapçalen Catalunya, el País Basc i Madrid).

Entre un total de 19 comunitats i ciutats autònomes, les Illes Balears han escalat del desè al setè lloc en aquest rànquing autonòmic d'empreses de disseny (taula 3). Tot i que no consten estadísticament les raons d'aquesta situació, l'anàlisi del conjunt de les dades ens condueix a intuir diferents motius

pels quals les Illes Balears han pujat tres llocs, com són la crisi mundial, els reajustaments de plantilla a les empreses, la subcontractació (*outsourcing*) i l'increment de la demanda dels serveis oferts a les empreses (B2B, Business to Business) relacionades amb el sector turístic balear.

QUADRE 3: EMPRESSES PER ACTIVITAT PRINCIPAL: CLASSE M.74.1 CNAE-2009
ACTIVITATS DE DISSENY ESPECIALITZAT (RÀNKING)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	PV	PV	CT	CT	CA	CA
2	CT	CT	MD	MD	MD	PV
3	MD	MD	PV	PV	PV	CM
4	CV	CV	CV	CV	CV	CV
5	AN	AN	AN	AN	AN	AN
6	GA	GA	GA	GA	GA	GA
7	AR	AR	IB	IB	IB	IB
8	NC	NC	AR	AR	AR	AR
9	CL	CL	CL	CN	CL	CL
10	IB	IB	CN	CL	CN	CM
11	CM	CM	CM	AS	AS	AS
12	CN	MC	NC	CM	CM	CN
13	AS	AS	AS	NC	NC	MC
14	MC	CN	MC	MC	MC	RI
15	CB	CB	CB	RI	RI	CB
16	RI	RI	RI	CB	CB	NC
17	EX	EX	EX	EX	EX	EX
18	ML	ML	ML	ML	ML	ML

Font: Elaboració pròpia, a partir de dades del Directori Central d'Empreses (Institut Nacional d'Estadística), dades de l'1 de gener.

Nota: CT, Catalunya; MD, Comunitat de Madrid; PV, País Basc; CV, Comunitat Valenciana; AN, Andalusia; GA, Galícia; IB, Illes Balears; AR, Aragó; CN, Canàries; CL, Castella i Lleó; AS, Principat d'Astúries; CM, Castella-la Manxa; NC, Comunitat Foral de Navarra; MC, Regió de Múrcia; RI, la Rioja; CB, Cantàbria; EX, Extremadura; CE, Ciutat Autònoma de Melilla; ML, Ciutat Autònoma de Ceuta.

En conclusió, encara que sigui molt difícil de quantificar el seu impacte, comprovam que el disseny és un sector de l'activitat econòmica generador de llocs de treball, que ràpidament s'ha adaptat a la situació econòmica nacional i internacional i ha canviat la seva condició jurídica. És una realitat que les empreses han reduït les seves plantilles, però sembla que aquests mateixos treballadors s'han convertit en *freelance* i han iniciat el seu propi negoci.

3. EL DISSENY AL SISTEMA EDUCATIU

El disseny és una variable important que fa compatible la sostenibilitat (social, medi ambiental, econòmica), la responsabilitat social corporativa i el benefici econòmic; per aquest motiu la Unió Europea recomana, tant al sector públic com al sector privat, que apostin encara més pel disseny, que desenvolupin competències i que apliquin mètodes per a la innovació en matèria de disseny en l'educació i la formació; però, reconeix que no hi ha un consens ampli sobre el disseny com a part integrant de l'educació, encara que, en certa manera, el disseny (Design Thinking, metodologia projectual, innovació) s'hagi incorporat als sistemes educatius, tot i que no de manera adequada.

Això és el que la Unió Europea recomana per al sistema educatiu en tots els països membres; ara bé, quin valor afegit té el disseny com a política comunitària per als estudiants de disseny, que ja incorporen el disseny en el seu pla d'estudis? Abans de respondre aquesta pregunta és important parlar de les escoles superiors de disseny i dels ensenyaments artístics professionals i superiors que imparteixen.

La història dels ensenyaments artístics es remunta a la Llei d'instrucció pública de 9 de setembre de 1857, desenvolupada pel Reglament general per a l'administració i règim de la instrucció pública de 20 de juliol de 1859, que perfilava un sistema educatiu que romandria pràcticament inalterat fins a la promulgació de la Llei 14/1970, de 4 d'agost, general d'educació i finançament de la reforma educativa. Concretament, la història dels estudis de disseny a Espanya s'inicia el 1963, amb la promulgació del Decret 2127/1963, de 24 de juliol, sobre reglamentació dels estudis de les escoles d'arts i oficis artístics, i amb l'Ordre de 10 de juny de 1965 per la qual s'estableixen les especialitats a cursar en les escoles d'arts aplicades i oficis artístics.

Aquesta disposició normativa de 1963 introdueix per primera vegada el disseny a Espanya en un pla d'estudis oficial, encara que aquests estudis no formaven part del sistema educatiu general en aquella època. En l'article 1 s'estableix l'organització dels estudis regulars de les escoles d'arts aplicades i oficis artístics en 5 cursos més una revàlida, amb 3 cursos comuns i 2 cursos d'especialitat que divideix en 4 seccions:

- Secció de Decoració i Art Publicitari.
- Secció de Disseny, Delineació i Traçat Artístic.
- Secció d'Arts Aplicades al Llibre.
- Secció de Tallers d'Arts Aplicades i Oficis Artístics.

Al mateix temps crea dues assignatures relacionades amb el disseny: Teoria i Pràctica, en totes les especialitats compreses en la secció de Disseny, Delineació i Traçat Artístic.

Uns anys després, la Llei 14/1970, de 4 d'agost, general d'educació i finançament de la reforma educativa va desaprofitar una gran oportunitat per integrar aquests ensenyaments en el sistema educatiu general, ex article 46. No obstant això, l'article 54.4 d'aquesta disposició normativa permetia la «creació i funcionament de Centres experimentals, amb la finalitat de provar nous plans educatius i didàctics i de preparar pedagògicament una part del professorat. Igualment es regularan els centres d'ensenyament especialitzat», i obria així la porta als plans experimentals.

El que va començar com un títol de graduat en arts aplicades (uns estudis paral·lels al sistema educatiu reglat) i que després es va desenvolupar en uns plans experimentals (estudis equivalents a tots els efectes al tècnic superior de formació professional en l'especialitat), va acabar per integrar-se plenament en el sistema educatiu no universitari amb la Llei orgànica 1/1990, de 3 d'octubre, general del sistema educatiu (LOGSE) com a ensenyaments de règim especial, juntament amb els ensenyaments d'idiomes i els ensenyaments esportius, ex article 3.

La LOGSE va incorporar dues novetats en el tema que ens ocupa:

- va incorporar els ensenyaments artístics en el sistema educatiu espanyol, com a ensenyaments de règim especial, com un sistema paral·lel a la formació professional, i
- va obrir la porta a la creació de les escoles superiors de disseny, en les quals s'havien d'impartir els ensenyaments superiors de disseny, que es concretarien en una formació específica en humanitats, arts, ciència, tecnologia i història, combinada amb uns coneixements de mètodes i procediments associats a aquests coneixements.

Aquestes novetats varen permetre que l'ensenyament del disseny fos superior, encara que no universitari, amb un pla d'estudis oficial desenvolupat per les administracions educatives com un títol oficial, amb caràcter oficial i validesa acadèmica i professional en tot el territori nacional.

No obstant això, a finals del segle XX, la màxima titulació oficial espanyola relacionada amb el disseny era el títol de tècnic superior d'arts plàstiques i disseny (un sistema paral·lel a la formació professional i, alhora, equivalent), ja que, tot i que el punt 7 de la disposició transitòria segona de la Llei 14/1970, de 4 d'agost, general d'educació i finançament de la reforma educativa, va proposar un marc jurídic per als ensenyaments artístics superiors en els següents termes: «Les Escoles d'Idiomes, les Escoles d'Ajudants Tècnics Sanitaris, els Centres de Formació Professional Industrial i les Escoles d'Arts Aplicades i Oficis Artístics es convertiran en escoles universitàries o Centres de Formació Professional, segons l'extensió i naturalesa dels seus ensenyaments», aquesta proposta no va tenir mai un desenvolupament normatiu posterior.

Finalment, l'any acadèmic 2000-2001 s'implanten oficialment els estudis superiors de disseny a les Illes Balears i, a diferència del que ha passat amb els cicles formatius, aquesta vegada sí que es desenvolupa el pla d'estudis autonòmic balear promulgat en el Decret 165/2003, de 12 de setembre, pel qual s'estableix el currículum dels estudis superiors de disseny i es regula l'accés a aquests ensenyaments.

Les titulacions esmentades es presenten com unes titulacions equivalents a les expedides per la universitat espanyola (diplomatura universitària), ex article 49.2 de la LOGSE, ex article 3 del Reial Decret 1496/1999, de 24 de setembre, pel qual s'estableixen els estudis superiors de Disseny, la prova d'accés i els aspectes bàsics del currículum d'aquests estudis, i ex article 4.1 del Decret 165/2003, de 12 de setembre, pel qual s'estableix el currículum dels estudis superiors de disseny i es regula l'accés a aquests ensenyaments.

Gairebé dues dècades després de la promulgació de la LOGSE, el Reial Decret 1614/2009, de 26 d'octubre, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments artístics superiors regulades per la Llei orgànica 2/2006, de 3 de maig, d'educació (LOE), permet la implantació dels estudis superiors de disseny en el marc de l'Espai Europeu d'Educació Superior.

Un any més tard, el Reial Decret 633/2010, de 14 de maig, pel qual es regula el contingut bàsic dels ensenyaments artístics superiors de grau de disseny establertes en la LOE desenvolupa el currículum estatal. Finalment, el 2013 es promulga el Decret 43/2013, de 6 de setembre, pel qual s'estableix a les Illes Balears el pla d'estudis dels ensenyaments artístics superiors conduents al títol superior de disseny de les especialitats de disseny gràfic, disseny d'interiors, disseny de moda i disseny de producte i es regula la seva avaluació.

En fi, set anys després de la promulgació de la LOE i vint anys després de la promulgació de la LOGSE, especialment després de les sentències que anul·len parcialment els reials decrets 630 a 635/2010, de 14 de maig, pels quals es regulen els continguts bàsics dels ensenyaments artístics superiors (art dramàtic, música, dansa, disseny, ceràmica i vidre, restauració i conservació de béns culturals, respectivament), la Llei orgànica 8/2013, de 9 de desembre, per a la millora de la qualitat educativa (LOMQE), ofereix una nova redacció de l'apartat 4 de l'article 57, alhora que incorpora dos nous apartats 7 i 8 a l'article 58 de la LOE.

Concretament, l'article 45 de la LOMQE dóna una nova redacció a l'article 57.4 de la LOE, que aclareix definitivament la situació dels estudis superiors de disseny, els adapta a la titulació universitària del moment i hi incorpora una important novetat, ja que inclou expressament el títol superior de disseny a tots els efectes en el nivell 2 del MECES (nivell de grau).

En el mateix sentit es pronuncia el Reial Decret 96/2014, de 14 de febrer, que modifica l'annex del Reial Decret 1027/2011, de 15 de juliol, pel qual s'estableix el Marc espanyol de qualificacions per a l'educació superior, que ja incloïa aquests estudis al nivell 2 (grau), encara que amb una altra denominació.

4. EL DISSENY I ELS PROJECTES D'APRENENTATGE-SERVEI

A l'inici de l'apartat anterior hem plantejat una pregunta que encara no hem respost: quin valor afegit té el disseny com a política comunitària per als estudiants de disseny, que ja incorporen el disseny en el seu pla d'estudis?, i que passem a resoldre a continuació.

La societat del coneixement del segle XXI planteja noves oportunitats (globalització, tecnologia, lliure circulació), però també amenaces (desigualtats, exclusió social), i per això la Unió Europea demana la cooperació entre tots els agents socials, incloses les institucions educatives, per tal de potenciar l'aprenentatge permanent, que és un component bàsic del model social europeu, perquè crear una cultura de l'aprenentatge permanent serveix tant per a la realització personal com per a la integració social i professional.

Per això, l'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears participa activament en activitats solidàries i de cooperació amb el tercer sector a través dels projectes d'aprenentatge-servei (APS). De fet, l'aprenentatge-servei es troba a l'origen mateix d'aquesta institució educativa superior, amb la creació en 1779 de l'Escola Gratuïta de Dibuix (1779), per la Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, per proporcionar un model d'ensenyament popular, teòric i pràctic, a la població menys afavorida.

Els orígens dels projectes d'APS els trobam als Estats Units, a principis del segle XX, en els projectes de servei comunitari i en experiències com les descrites pel filòsof i pedagog nord-americà John Dewey (1859-1952), que defensava l'aprenentatge experiencial a través del «learn by doing» (aprendre fent), o del filòsof i psicòleg nord-americà William James (1842-1910), que va desenvolupar les primeres experiències estructurades de servei civil comunitari estudiantil (en substitució del servei militar). En tot cas, no és fins cinquanta anys després que s'utilitza l'expressió Learning-Service (aprenentatge-servei) per primera vegada, el 1966-1967, per descriure una experiència local a Tenesse desenvolupada per l'Oak Ridge Associated Universities, que es consolida el 1969 en la primera Learning-Service Conference (Atlanta). Malgrat aquests antecedents, el canvi de segle comporta també un canvi d'eix, del nord al sud, que desplaça el focus d'atenció d'aquest moviment d'innovació pedagògica cap a Amèrica del Sud, concretament a l'Argentina i al Centro Lationamericano de Aprendizaje y Servicio Solidario.

En els anys 60 es va iniciar al món anglosaxó un corrent de pensament (molt actiu fins i tot avui dia) que advoca pel disseny com a disciplina científica especialitzada, per això resultava molt necessari dotar el disseny d'una metodologia, motiu pel qual John Christopher Jones i Denis G. Thornley van editar, el 1963, unes primeres conclusions a la Conference on Design Methods celebrades el 1962. A dia d'avui hi ha tantes propostes de processos creatius de disseny com autors han treballat el tema, i totes tenen en comú dues característiques: en primer lloc, són cícliques, i, en segon lloc, sempre generen retroalimentació (Rovira, 2013b).

D'altra banda, cinquanta anys abans que se sintetitzàs la metodologia projectual per a la pràctica professional del disseny, i quasi cent anys abans que Tim Brown (1962), consultor a IDEO, expandís el Design Thinking a tots els àmbits del coneixement (Rovira, 2013a), el pedagog nord-americà William Heard Kilpatrick (1871-1965), seguint la idea del «learn by doing» introduïda per Jonh Dewey, va proposar en la dècada dels 20 una nova metodologia a les escoles: el treball per projectes, que se centra en la idea que l'aprenentatge es pot fer fora de l'escola i pot servir per identificar les necessitats reals i ajudar a la comunitat.

Destacam que l'ús de la metodologia projectual i el Design Thinking estimula la creativitat, el pensament integrador, el coneixement holístic, la investigació i la innovació. El treball per projectes

és engrescador perquè està vinculat amb la realitat, utilitza l'ensenyament socràtic, fomenta la participació activa, permet el treball cooperatiu en entorns heterogenis (multidisciplinaris, multicultural, interdisciplinaris, interculturals, internacionals) i, per sobre de tot, és útil i pràctic (Rovira, 2010, p. 155).

En aquest context, els projectes d'APS són una pràctica organitzada que desenvolupa simultàniament un projecte educatiu i un projecte social, i que combina en un únic projecte integral de manera holística l'aprenentatge acadèmic, el servei a la comunitat i la pràctica reflexiva. Es tracta d'una forma d'entendre l'educació, conèixer les necessitats reals d'un col·lectiu i transformar l'entorn.

Ja que la pràctica precedeix la teoria sobre l'aprenentatge-servei, no presentarem definicions doctrinals, sinó les quatre definicions institucionals principals, formulades pels professionals i investigadors més destacats en aquest àmbit.

- Per al nord-americà National Youth Leadership Council, creat el 1983, l'aprenentatge-servei és un enfocament de l'ensenyament i l'aprenentatge, en el qual els estudiants utilitzen el coneixement acadèmic i les habilitats per fer front a les necessitats genuïnes de la comunitat.
- Per al Centro Latinoamericano de Aprendizaje y Servicio Solidario, creat el 2002 a Buenos Aires, l'aprenentatge-servei es produeix quan els estudiants apliquen el que varen aprendre a l'aula al servei de la comunitat i així transformen la realitat i aprenen coses que no es poden trobar en els llibres.
- Per al Centre Promotor d'Aprenentatge Servei català, creat el 2005, l'aprenentatge-servei és una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un únic projecte ben articulat en el qual els participants es formen treballant sobre necessitats reals de l'entorn amb l'objectiu de millorar-lo. L'aprenentatge-servei és, per tant, un projecte educatiu amb utilitat social.
- Per a la Zerbikas Fundazioa basca, creada el 2007, l'aprenentatge i el servei solidari són una metodologia que integra el servei a la comunitat amb l'aprenentatge de continguts, habilitats i valors, i que fusiona, per tant, intencionalitat pedagògica i intencionalitat solidària.

Finalment, pel que fa al projecte d'associació estratègica d'educació superior de cooperació per a la innovació i l'intercanvi de bones pràctiques Erasmus + K2 Engage Europe (2014-2017), coordinat per la Universitat Autònoma de Madrid i finançat per la Comissió Europea (2014-1-ES01-KA203-004798), totes les institucions d'ensenyament superior europeu participants han consensuat una definició col·lectiva que entén l'aprenentatge-servei com un enfocament pedagògic innovador que integra el servei o compromís comunitari significatiu amb el currículum i ofereix als estudiants crèdits acadèmics per l'aprenentatge que es deriva del compromís actiu amb la comunitat i l'oportunitat de treballar en problemes reals. Les estratègies de reflexió i d'aprenentatge experiencial sustenten el procés d'aprenentatge i el servei està lligat a la disciplina acadèmica. L'aprenentatge-servei reuneix estudiants, acadèmics i la comunitat, i els converteix en recursos d'ensenyament, aprenents que resolen problemes i socis. A més de millorar l'aprenentatge acadèmic i real, l'objectiu principal de

l'aprenentatge-servei és inculcar en els estudiants un sentit de compromís, de responsabilitat cívica i de treball per tal de propiciar un canvi social positiu en la societat.

Pas a pas, fase a fase, Design Thinking engloba totes i cadascuna de les etapes del projecte d'APS, inclosa l'etapa de la pràctica reflexiva (imprescindible per assolir les competències acadèmiques transversals). Aquí l'important no és l'etapa mateixa, sinó la manera com utilitzam el nostre cervell en cadascuna de les etapes, i això és el que aprenen els estudiants, una nova manera de pensar i de treballar servint a la comunitat a la qual pertanyen.

Ara per ara, el repte per a professors i estudiants de disseny és incidir en el disseny per a tothom (disseny inclusiu, Regne Unit; disseny universal, EUA) entès com el disseny per a la diversitat humana basat en els principis d'inclusió i d'igualtat (Declaració EIDD d'Estocolm de 2004; traducció lliure), i en el disseny social, entès com el disseny orientat a fins col·lectius i socials, en lloc d'objectius predominantment comercials (Armstrong, Bailey, Julier i Kimbell, 2015, p. 6 i 15; traducció lliure), i que manifesta tres importants vessants en el món educatiu:

- disseny per a la innovació social (Design for Social Innovation),
- responsabilitat social del disseny (Socially Responsible Design), i
- disseny activista (Design Activism).

Centrar l'atenció en el disseny per a tothom i en el disseny social permet als estudiants de disseny desenvolupar tant les seves competències acadèmiques (especialment les competències transversals), com les seves competències personals, la qual cosa incrementa notablement les possibilitats d'inserció professional dels titulats, la seva especialització en el món del disseny (gràfic, interiors, moda, producte) i la seva diferenciació (comunicació, medi ambient, cultura, art, salut, etc.).

En aquests termes, l'ensenyament del disseny permet la implementació de projectes d'APS com a eina experiencial basada en la diversitat i en la sostenibilitat. Tots dos, disseny i aprenentatge-servei, promouen un servei a la societat, que habitualment es traduirà en una millora de la qualitat de vida de les persones. L'aprenentatge-servei no és una novetat, ni en el món de l'educació ni en el món del disseny, encara que els seus precedents no havien estat denominats d'aquesta manera. Tot i així és un bon exemple d'innovació educativa, ja que combina de manera nova l'aprenentatge basat en l'experiència i el servei a la comunitat.

5. UNA EXPERIÈNCIA D'APRENTATGE-SERVEI A L'ESCOLA D'ART I SUPERIOR DE DISSENY DE LES ILLES BALEARS: DISSENYA PER ASDICA

L'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears (EASDIB) promou l'aprenentatge-servei, alhora que vincula aquest tipus d'experiències al currículum dels estudis superiors de disseny (nivell de grau).

Les activitats d'aprenentatge-servei en el centre es treballen sobre la base de necessitats reals de la comunitat i sempre en col·laboració amb diferents entitats socials. Interessen perquè atorguen el màxim protagonisme a l'alumne; a més, la seva intensitat i durada, mai superior a un any natural

(encara que inclogui dos cursos escolars) són les suficients i es desenvolupen sempre amb el suport i l'assessorament de les entitats socials involucrades.

Al final, la participació en projectes d'APS té un reconeixement en crèdits (1 crèdit ECTS per cada 25 hores d'activitat), ex article 10.3 del Reial Decret 633/2010 estatal i article 9.2.b) del Decret 43/2013 autonòmic, i s'incorporen a l'expedient acadèmic de l'estudiant a través de l'assignatura Activitats comunitàries (4 ECTS).

A través dels projectes d'APS es treballen específicament les següents competències transversals (algunes o totes):

Alguns dissenys de les samarretes

- Consciència social i cívica
- Pensament projectual (Design Thinking)
- Teoria en la pràctica
- Preocupació per la qualitat
- Responsabilitat i compromís ètic
- Comunicació en un idioma
- Gestió d'un mateix
- Treball en equip
- Recerca

Per altra banda, el desenvolupament d'aquest tipus d'activitats permet als estudiants assolir els següents objectius d'aprenentatge (sempre en funció del projecte):

- Mostrar el disseny com a factor clau d'èxit per a les organitzacions;
- desenvolupar hàbits de convivència;
- integrar l'estudiant en un equip de treball;
- actuar de manera autònoma, responsable i respectuosa;
- aprendre a prendre decisions;
- identificar bones pràctiques de treball, i
- crear escola/comunitat al voltant d'un projecte formatiu.

L'interès i la participació dels estudiants en l'experiència d'aprenentatge-servei són els principals criteris d'avaluació emprats, d'acord amb els següents procediments i tècniques d'avaluació, tant per a l'aprenentatge com per al servei, els quals permeten, precisament, la tan necessària pràctica reflexiva:

- Tècniques d'observació: llista de participants, control d'assistència i participació en el projecte, documentació gràfica de l'experiència, etc.;
- execució del propi projecte d'APS;

- qüestionari d'autoavaluació en línia als estudiants participants per valorar la seva percepció respecte de l'experiència d'aprenentatge-servei, l'adquisició de competències transversals i l'assoliment dels objectius d'aprenentatge;
- qüestionari d'autoavaluació en línia als professors participants per valorar la seva percepció respecte de l'experiència d'aprenentatge-servei, l'adquisició de competències transversals i l'assoliment dels objectius d'aprenentatge, i
- entrevista entre els interlocutors (EASDIB i l'entitat social que impulsa el projecte) per valorar els resultats del qüestionari fet als estudiants participants i als professors involucrats.

Aprofitam aquest espai per explicar una de les darreres experiències d'aprenentatge-servei que ha desenvolupat la EASDIB. Es tracta del projecte Disseny per ASDICA durant els cursos 2014-2015 i 2015-2016.

El mes de novembre de 2013, davant la reducció de fonts de finançament per desenvolupar activitats d'oci i temps lliure per als associats, Anabel Sánchez Vilchez, treballadora social de l'Associació de Persones amb Discapacitat de Calvià (ASDICA) i Rubén Ramírez Dodds, estudiant de Disseny de Producte, vicepresident i col·laborador habitual amb les activitats de l'associació, es posen en contacte amb Maria Abando, vicedirectora de l'EASDIB, per sol·licitar una col·laboració.

ASDICA, que compta amb uns 150 socis (aproximadament), és una organització sense ànim de lucre creada l'any 1986 per afavorir les persones amb limitacions físiques i psíquiques que resideixen en el municipi de Calvià, facilitar la integració social d'aquests joves i organitzar activitats d'oci i temps lliure.

Inicialment, la proposta estava únicament adreçada als estudiants de l'especialitat de disseny de moda, i consistia en la creació d'una col·lecció de moda per als joves d'ASDICA, amb la posterior desfilada i subhasta d'*outfits* per recaptar diners. Atès el grau de complexitat d'aquesta primera idea, els responsables i interlocutors del projecte varen decidir obrir la participació a tota la comunitat educativa (estudiants de qualsevol especialitat i professors), i centrar-se en la personalització de samarretes.

Finalment, la proposta es va canalitzar a través d'un projecte d'APS de centre que s'inicià l'any acadèmic 2013-2014, ha continuat el 2014-2015 i previsiblement es desenvoluparà també el 2015-2016.

L'aprenentatge consisteix en la concepció, el desenvolupament i la confecció d'un projecte bàsic de disseny; el servei consisteix a donar suport a la recollida de fons per a causes socials.

A títol d'exemple, el curs 2014-2015, l'experiència s'ha realitzat en horari extracadèmic, d'acord amb el següent calendari:

El nombre de participants en cada edició ha estat molt similar, al voltant de 30 persones (30-32% homes; 70-68% dones): 2-3 professors i 28 estudiants, amb una clara participació predominant dels estudiants de disseny gràfic (32-39%), la qual cosa confirma que va ser una molt bona idea obrir

la participació a tota la comunitat educativa, seguida de disseny de moda (29-19%), disseny de producte (21%) i disseny d'interiors (18%). Volem destacar especialment que un 21% dels estudiants han repetit l'experiència.

QUADRE 4:

Gener-febrer 2015	Reunions entre els responsables	ASDICA EASDIB
12 febrer 2015	Reunió informativa	ASDICA EASDIB Participants
12 febrer 2015	Primera inscripció a l'activitat a ASDICA i a l'EASDIB	Participants
Febrer-març 2015	Fase d'ideació.	Participants
17 març 2015	Final de la fase d'ideació i presentació digital de la proposta a ASDICA i EASDIB	Participants
19 març 2015	Lliurament del material (samarretes i bosses) per executar el projecte	ASDICA
Març-abril 2015	Fase de desenvolupament i execució de la proposta	Participants
14 abril 2015	Final de la fase de desenvolupament i lliurament de treballs acabats (samarretes i bosses) a l'EASDIB	Participants
16 abril 2015	Fase de comunicació (exposició)	EASDIB
18 abril 2015	Fase de comunicació (desfilada)	ASDICA

Seguint la metodologia projectual, el projecte d'APS s'ha desenvolupar en tres fases:

- Fase d'ideació: disseny de samarretes i bosses, el primer any, i només samarretes, el segon any.
- Fase de desenvolupament: execució material de la proposta sobre el suport escollit amb l'ús de tècnica lliure: serigrafia, aplicacions, brodats, pintura (esprai, pinzell, estergit, etc.) o una combinació de tècniques.
- Fase de comunicació: desfilada, el primer any; exposició i desfilada, el segon any.

L'EASDIB ha atorgat 25 hores (1 crèdit ECTS) als participants que han desenvolupat totes les fases del projecte, d'acord amb la següent taula:

- Ideació: 10 hores
- Desenvolupament: 10 hores
- Comunicació: 5 hores

Durant la primera convocatòria de Dissenya per ASDICA, el 97% dels estudiants completaren la primera i la segona fase, i el 50% completaren la tercera fase. En la segona convocatòria, el 100% dels estudiants completaren la primera i la segona fase, i el 58% completaren la tercera fase.

Desfilada d'ASDICA

Però el projecte d'APS no hauria estat una realitat sense la participació dels associats mateixos, que varen ser els protagonistes de la desfilada, quan varen lluir les propostes en una passarel·la organitzada per ASDICA al Casal de Peguera, en col·laboració amb l'Ajuntament de Calvià, amb gran repercussió als mitjans de comunicació locals. En acabar la desfilada, tota la roba se subhastà entre el públic assistent, integrat majoritàriament per familiars i amics. La subhasta va generar una recaptació de 1.490 euros, el primer any, i de 1.640 euros, el segon any, la qual cosa va suposar un increment d'un 9%.

Malgrat que el grau de satisfacció global dels estudiants amb l'activitat ha estat prou elevat (9,2/10), i que realment es tracta d'una activitat que els interessa per al seu futur acadèmic (8,6/10), ens trobam que els estudiants encara no valoren suficientment l'interès dels projectes APS per al seu futur professional (7,5/10).

Finalment, entre les propostes plantejades pels estudiants i que han de considerar ASDICA i l'EASDIB per a properes edicions d'aquest projecte APS, trobam qüestions com tornar-hi a incloure els complements (bosses, altres accessoris, etc.), fer la desfilada en un lloc més cèntric, donar més difusió a la desfilada per permetre que gent aliena a l'organització hi assisteixi, o obrir una plataforma en línia per subhastar les samarretes per intentar recaptar més diners.

6. CONCLUSIÓ

Finalitzam aquest treball amb una única conclusió, i és que el desenvolupament d'aquests projectes d'APS permet que l'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears col·labori amb la comunitat a la qual pertany, un compromís social que s'implementa amb el valor afegit de l'aprenentatge acadèmic que això comporta.

També permet als estudiants potenciar el seu sentit de la iniciativa i l'esperit emprenedor, adquirir competències socials i cíviques, aprendre a aprendre i, en definitiva, crear una cultura de l'aprenentatge permanent.

D'altra banda, l'ús de projectes d'APS permet a les entitats socials que els impulsen rebre ajuda per assolir els seus fins socials i difondre els valors que defensen.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AA.VV. (2006). *Cuadernos de pedagogía 357* (Tema del mes. Aprendizaje-servicio). Las Rozas (Madrid): Wolters Kluwer España.

AA.VV. (2010). Tzhoecoen. *Revista Científica*, núm. 5. Edición especial dedicada al aprendizaje-servicio. Chiclayo (Perú): Universidad Señor de Sipán. <<http://www.clayss.org.ar/archivos/TZHOECOEN-5.pdf>> [Consulta 1 juny 2015].

AA.VV. (2011). *Temps d'educació 41*. Monografia: Aprentatge-Servei. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona).

AA.VV. (2014). *Cuadernos de pedagogía 450*. (Tema del mes. Aprendizaje-servicio). Las Rozas (Madrid): Wolters Kluwer España.

Armstrong, L., Bailey, J., Julier, G. i Kimbell, L. (2014). *Social Design Futures: HEI Research and the Arts and Humanities Research Council*. Brighton (UK): University of Brighton. <<http://eprints.brighton.ac.uk/13364/1/Social-Design-Report.pdf>> [Consulta 1 juny 2015].

Brown, Tim. *Blog* <<http://designthinking.ideo.com/>> [Consulta 1 juny 2015].

Centre Suisse de Service-Learning (2013). *Apprendre en s'engageant. Une guide avec des conseils pratiques*. Zurich (Suïssa): Centre Suisse de Service-Learning. <http://www.servicelarning.ch/static/files/Unterrichtsmaterialien_zum_Download/Franzosisch/Un_guide_avec_des_conseils_pratiques.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

Delors, J. (pres.) (1996). *La educación encierra un tesoro. Informe a la UNESCO de la Comisión Internacional sobre la Educación para el Siglo XXI. Compendio*. París: Ediciones UNESCO. <<http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001095/109590so.pdf>> [Consulta 1 juny 2015].

European Commission (2009). *Design as a driver of user-centred innovation (Staff Working Document)*. Brussel·les: Unió Europea. <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/design/swd_sec501_en.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

(2009). *Results of the public consultation on design as driver of user-centred innovation* Luxemburg: Oficina de Publicacions de la Unió Europea. <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/results_design_consultation_en.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

(2013). *Aplicación de un plan de acción para la innovación en materia de diseño (Documento de trabajo de los servicios de la Comisión), SWD (2013) 380 final*. Luxemburg: Oficina de Publicacions de la Unió Europea. <<http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/design/design-swd-2013-380-es.pdf>> [Consulta 1 juny 2015].

European Institute for Design and Disability (2004). *The EIDD Stockholm Declaration 2004 (adopted on 9 May 2004, at the Annual General Meeting of the European Institute for Design and Disability in Stockholm)*. <<http://www.designforalleurope.org/Design-for-All/EIDD-Documents/Stockholm-Declaration/>> [Consulta 1 juny 2015].

González, S. i Torres, C. (2013). Aprender Visualment / Aprender Visualmente. Rubio, L., Prats, E. i Gómez, L. (coord.) *Universidad y sociedad. Experiencias de aprendizaje servicio en la universidad*, 193-198. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona). <<http://hdl.handle.net/2445/46344>> [Consulta 1 juny 2015].

Haro, A. (2013). ¿Así te cuadra? (Així et quadra?). Rubio, L., Prats, E. i Gómez, L. (coord.) *Universidad y sociedad. Experiencias de aprendizaje servicio en la universidad*, 180-186. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona). <<http://hdl.handle.net/2445/46344>> [Consulta 1 juny 2015].

KEA European Affair (2006). *The Economy of Culture in Europe (A study prepared for the European Commission)*. Luxemburg: Oficina de Publicaciones de la Unión Europea. <http://ec.europa.eu/culture/library/studies/cultural-economy_en.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

Mestre, I., Abando, M., Alcover, A., Estivill, C. i Prieto, M. (2005). Los estudios superiores de diseño en la convergencia europea. *Congreso Internacional Virtual de Educación 2005*. Palma: CiberEduca.com.

Mestre, I. i Prieto, M. (2008). Los estudios superiores de diseño en el marco del EEES. *Congrés Internacional Virtual d'Educació 2008*. Palma: Escola de Formació en Mitjans didàctics / Stei-i Intersindical.

Mestre, I. i Rovira, M. P. (2009). La enseñanza pública del diseño en España. *Congrés Internacional Virtual d'Educació 2009*. Palma: Escola de Formació en Mitjans Didàctics / Stei-i Intersindical.

(2010). El título de grado en Diseño. Nuevos retos para el siglo XXI. *Congrés Internacional Virtual d'Educació 2010*. Palma: Escola de Formació en Mitjans Didàctics.

Mestre, I. (2010). Los estudios superiores de diseño en el espacio europeo de educación superior. López, J. (dir.) *Las enseñanzas artísticas superiores en el espacio europeo de educación superior*. Madrid: Ministerio de Educación, 51-70.

National Youth Leadership Council (2008). *K-12 Service-Learning Standards for Quality Practice*. Saint Paul (EUA): National Youth Leadership Council. <https://nylcweb.files.wordpress.com/2014/08/standards_oct2009-web.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

Roitman, J. i Abando, M. (2013). El «Plan A». Rubio, L., Prats, E. i Gómez, L. (coord.) *Universidad y sociedad. Experiencias de aprendizaje servicio en la universidad*, 164-168. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona). <<http://hdl.handle.net/2445/46344>> [Consulta 1 juny 2015].

Rovira, M.P. (2010). Bases generals per a una didàctica del disseny. *Educació i Cultura, Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 21, 147-160. Palma: Universitat de les Illes Balears. <<http://www.raco.cat/index.php/EducacioCultura/article/viewFile/214569/284861>> [Consulta 1 juny 2015].

(2013a). Mirar, observar, ver, imaginar, inventar, crear. *ForoAlfa*. Buenos Aires (Argentina). <<http://foroalfa.org/articulos/mirar-observar-ver-imaginar-inventar-crear>> [Consulta 1 juny 2015].

(2013b). Ser original consiste en volver a los orígenes. A *ForoAlfa*. Buenos Aires (Argentina). <<http://foroalfa.org/articulos/mirar-observar-ver-imaginar-inventar-crear>> [Consulta 1 juny 2015].

(2014) ¿Qué puedes hacer tú por el diseño?. A *ForoAlfa*. Buenos Aires (Argentina). <<http://foroalfa.org/articulos/mirar-observar-ver-imaginar-inventar-crear>> [Consulta 1 juny 2015].

Thomson, M. i Koskinen, T. (ed.) (2012). *Design for Growth & Prosperity. Report and Recommendations of the European Design Leadership Board*. Hèlsinki: DG Enterprise and Industry of the European Commission. <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/design/design-for-growth-and-prosperity-report_en.pdf> [Consulta 1 juny 2015].

8. Selecció de centres promotors i xarxes d'aprenentatge-servei

Centro Promotor de Aprendizaje-Servicio (2005, Barcelona): <<http://www.aprenentatgeservei.org/>>.

Zerbikas Fundazioa (2007; Bilbao): <<http://www.zerbikas.es/>>.

REDAPS Red Española de Aprendizaje-Servicio (2014, Madrid, red informal desde 2008): <<http://aprendizajeservicio.net/> i <http://redaps.wordpress.com/>>.

APS(U) Red Universitaria de Aprendizaje-Servicio (2010, Barcelona): <<http://redapsuniversitaria.wix.com/apsuniversidad>>.

Centre suisse de Service-Learning (2006, Zurich, Suïssa): <<http://www.servicelearning.ch/>>.

LDE Lernen durch Engagement (2006, Berlín): <<http://www.servicelearning.de/>>.

MOVISIE Netherlands Center for Social Development (2007, Utrecht, Holanda): <<https://www.movisie.com/>>.

CSV Community Service Volunteers (1962, Londres): <<http://www.csv.org.uk/>>.

CLAYSS Centro Lationamericano de aprendizaje y servicio solidario (2002; Buenos Aires): <<http://www.clayss.org.ar>>.

Red Iberoamericana de Aprendizaje Servicio (2005, Buenos Aires): <<http://www.clayss.org.ar/redibero.htm>>.

NCLCE National Center for Learning and Civic Engagement (1979, Denver, EUA): <http://www.ecs.org/html/ProjectsPartners/nclc/nclc_main.htm>.

NYLC National Youth Leadership Council (1983, Saint Paul, EUA): <<http://nylc.org/>>.

CNCS Corporation for National & Community Service, Federal Agency (1993, Washington): <<http://www.nationalservice.gov/>>.

Campus Compact, Collegues and Universities national coalition (1995, Boston, EUA): <<http://www.compact.org>>.

IARSLCE International Association for Research on Service-learning and Community Engagement (2005, New Orleans, EUA): <<http://www.researchslce.org/>>.

CACSL, Canadian Alliance for Community Service-Learning (2001, Ottawa, Canadà): <<http://communityservicelearning.ca/>>.